

ՆՈՐՈՒՅԹՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ «ԹՂԹԵՐՈՒՄ»

ՐԱՐԿԵՆ ԶՈՒԳԱՍՋՅԱՆ

1. Գրիգոր Մագիստրոսի ֆեբրուարյան նորահայտ բեկորներ: 1046 թ. Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ մղած մարտերում հերոսական մահով, իր որդու հետ մեկտեղ, զոհվում է Բագրատունյաց թագավորության հռչակված սպարապետ Վահրամ Պահլավունին:

Ավելի քան մի հիսնամյակ հարավից ու արևմուտքից Հայաստանի վրա արշավող թշնամիների դեմ անձնագոհաբար մարտնչող, երկրի միասնության ու բարգավաճման նախանձախնդիր սպարապետի մահը մեծ աղետ էր միայն վերջերս պետականությունը կորցրած ժողովրդի համար:

Հայ պատմիչները Պահլավունի տոհմի այս կարկառուն ներկայացուցիչին հիացական խոսքերով և բարձր տիտղոսներով են հիշատակում. «Այր հօր ե անուանի և բարեպաշտութեամբ յոյժ. վեհ, որպէս թե ոչ ոք հաւասար նմա Պահլաւ», — գրում է ժամանակակից պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին¹, «իշխանաց իշխան», ավելացնում է Ստեփանոս Ասողիկը², իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին նրան «մեծ սպարապետ»³ է անվանում:

Պահլավունի իշխանական գերդաստանը Բագրատունյաց թագավորության օրոք ոչ միայն աչքի է ընկնում ռազմական գործերով, անձնագոհաբար մարտնչելով հայրենիքի թշնամիների դեմ, այլև մեծ աշխատանքներ է ծավալում երկրում շինարարության ու ժողովրդի լուսավորության բնագավառներում: Պահլավունիները շատ լավ են գիտակցել իրենց ավանդը երկրի պաշտպանության ու նրա խաղաղության ապահովման գործում և ամենայն հպարտությամբ ու իրավունքով Վահրամ Պահլավունու կառուցած լավագույն վանական համալիրներից մեկի՝ Մարմաշենի վանքի վրա արձանագրել են. «էաք ամենայն տամբ ու տոհմիք հաւատարիմք տէրանց մերոց եւ նահատակեալ ի վերայ տանս Հայոց աշխատութեամբ եւ արեամբ մերով եւ որդոց մերոց, եւ գանձուց առատութեամբ եւ ամենայն հնարիք խնդրէցաք զխաղաղութիւն աշխարհիս»⁴:

Վահրամ սպարապետի մահվան լուրը շատ ծանր ու խորն է ընկալում նրա եղբորորդին, անվանի պետական ու զինվորական գործիչ, գիտնական, փիլիսոփա ու բանաստեղծ Գրիգոր Մագիստրոսը (990—1058), որը դեռևս մանկության տարիներից սերտ կապված է եղել նրա հետ և նրա հովանավորությամբ էր կրթվել ու դաստիարակվել:

Գրիգոր Մագիստրոսի ստեղծագործությունները միշին դարերում հաճախ են ընդօրինակվել և մեզ են հասել գրչագիր մատյաններում: Նրա բանաստեղծություններն առաջին անգամ «Տաղասութիւնք» խորագրով 1868 թ. հրատարակել են Վենետիկի Մխիթարյանները, նամականին՝ «Թղթերը», 1910 թ. Ալեքսանդրապոլում լույս է ընծայել Կարապետ Կոստանյանցը, իսկ «Մեկնութիւնք երականին» երկը 1915 թ. հրապարակել է Նիկողայոս Ադոնցը իր «Դիոնիսիոս Թրակացին և նրա հայ մեկնիչները» հայտնի ուսումնասիրության մեջ:

¹ Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ Կ. Յոզ-բաշյանի, Նրևան, 1968, էջ 57—58:

² Ստեփանոս Տարոնացի (Ասողիկ), Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 270:

³ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 85:

⁴ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, բնագիրն հառաչաբանով և ծանոթություններով առաջին անգամ ի լույս ընծայեց Կ. Կոստանյանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ Ի:

Մագիստրոսի «Թղթերի» վերընթերցման ժամանակ մեր ուշադրությունը գրավեցին նրա՝ ԺԱ թղթին⁵ ընդելուզված մի քանի չափաժող հատվածներ, որոնք հայ միջնադարյան աշխարհիկ բանաստեղծության թանկագին մասունքներից են։ Այս թուղթը, որ Վահրամ Պահլավունու մահվան առթիվ Սյունյաց արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի ցավակցականի պատասխանն է, իրականում մեծ սպարապետի հիշատակին նվիրված բանաստեղծական մի չքնաղ խոսք՝ գրված հարազատի և հայրենյաց զավակի կորստի մեծ ցավով, նրա արժանիքների ամենայն գիտակցությամբ։ Զիշտ է, Մագիստրոսը համեստորեն ասում է, որ Վահրամ Պահլավունու երախտիքը, նրա բարի արարքները պատմելու համար «կապեալ լեզու ի բան», եւ մանրեալ ձեռաց եւ խափանեալ մտաց», որ և ընդհանրապես ո՛վ ցանկանա «պուեստիկոսներին» նման նրան ներբողել, նա կպարտվի, բայց երբ ինքը գրիչ է վերցնում նրա մասին գրելու, խոսքը դառնում է հոգուց բխած մի գեղեցիկ ներբող, մի գողտրիկ դյուցազններգություն, որտեղ սպարապետի կերպարը վեր է հանում որպես արտաքին ու ներքին բազում բարեմասնություններով օժտված մի անզուգական հերոսի։ Մագիստրոսը համոզված է, որ եթե Պահլավունի իշխանը ավելի վաղ ժամանակներում ապրած լիներ, նրա սխրանքները առասպել կհամարվեին, ինչպիսիք են հելլեն դյուցազուններին նվիրված նրբերը⁶։

Հայտնի է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը ժամանակի արտակարգ կրթված ու զարգացած աշխարհիկ գործիչներից է եղել։ Նա տիրապետել է հունարենին, ասորերենին, պարսկերենին ու արաբերենին, քաջամուտ է եղել անտիկ փիլիսոփայությանը, քերականությանը, առասպելաբանությանը, բանաստեղծության տեսության խնդիրներին, հաղորդակից է եղել հարևան ժողովուրդների վիպական ստեղծագործություններին և, իհարկե, առաջին հերթին իր հայրենի մատենագրությանն ու ժողովրդական բանահյուսությանը։ Այս լայն իմացության հենքի վրա, անկասկած, շատ հեղինակավոր ու վստահելի է դառնում հայ գուսանական արվեստին տված նրա գնահատականը. «ամենայն մրմունջք և երգք գուսանութեան ի հայումս առաւել քան ի յունականին գտանեմք։ Քանզի չափ եւ կշիռ բանի արուեստաւորեալ ներգործեն զայսոսիկ չքնաղ եւ դժուարագիտ եւ հրաշալի առասութիւնս»⁷։ Սրանով իսկ պիտի բացատրել այն հանգամանքը, որ Մագիստրոսը իր նամակներում անկաշկանդ դիմում է ժողովրդական բանահյուսության ակունքներին և իր խոսքը համեմատ է գողտրիկ առակներով, ասացվածքներով, հունական ու իրանական վիպական զրույցներից քաղված մեջբերումներով, հայոց հեթանոսական ժամանակների երգերի պատառիկներով, որոնց ժողովրդական ծագումը նա չի մոռանում ընդգծել՝ «ի գոհհիկս աւանդեալ»⁸ վերապահությամբ։

Մագիստրոսի այս նամակը ոչ միայն մի ձոն է Վահրամ Պահլավունի իշխանի հիշատակին, այլև թանկարժեք մի աղբյուր՝ մինչև XI դարը գոյություն ունեցող հայկական ժողովրդական ծեսերի ու սովորությունների։ Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի այս նամակի, հայոց թաղման ծիսակատարությունների ժամանակ մի քանի տեսակ երգեր են կատարվել՝ դամբանական, ողբերգական, ներբողական, և անգամ բանաստեղծություններ են արտասանվել, որ կոչվել են գերեզմանական։ Վերջիններս, իհարկե, հայտնի լայնաց երգերը չեն, որը Մագիստրոսը «հիբից (այսինքն՝ թշվառների— Բ. Չ) և կանանց ողբերգականս» է անվանում. ողբերգականը «իմաստասիրական երգ» է, գերեզմանական ողբի մի տեսակ, որի ժամանակ տղամարդիկ ցնցոտիներ են հագնում, պարում են և հող լցնում գլխներին՝ իրենց որբությունը և թշվառ վիճակը ցուցադրելու, իրենց

⁵ Նույն տեղում, էջ 36—44։

⁶ Նույն տեղում, էջ 6։

⁷ Գրիգոր Մագիստրոս, *Մեկնութիւն քերականին* (տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, с. 232)։

⁸ Գրիգոր Մագիստրոս, *Թղթեր*, էջ 87։

հարազատին դեպի «երանաւետ ուղեւորութիւն»⁹ հանդերձաւ կյանք ճանապարհելու համար:

Եվ ահա, երբ Գրիգոր Մագիստրոսը գրիչ է վերցնում Սյունյաց արքեպիսկոպոս Հովհաննեսին շնորհակալութիւն հայտնելու հորեղբոր մահվան առթիվ նրա գրած մխիթարականի համար, ակամայից սկսում է ողբալ սգավորի իր վիճակը, որ փոքր-ինչ հետո իրականում դառնում է մի ներքող՝ ձոնված նահատակ հորեղբոր հիշատակին, սակայն Մագիստրոսը չի համարձակվում իր խոսքը ներքող համարել, չքանզի որք զներքողականս արժանապէս մատենագրեն», պետք է գովերգվողի պես ազնիվ ու վեհ վարք ունենան, իսկ ինքը իր այդ վիճակում «անկենդան»¹⁰ է և միայն ողբ կարող է ասել:

Մագիստրոսի այս ինքնատիպ նամակում արձակ խոսքը ագուցված է բազմաթիվ չափածո տողերով, որոնք, թվում է, վահրամ Պահլավունուն նվիրված դուցազներգութիւն բեկորներ են, աշխարհիկ մեր դպրութիւն թանկարժեք մասունքներ: Ներքողի առաջին տողերը ողբասացութիւն բնույթ ունեն.

Աւա՛ղ որդւոյս սիրեցեալ ե. կարօտեալ
ի սուրբ ի քաղցր հօրէն,
Աւա՛ղ տարագիր ու արտակացեալ,
յաստուածային քո խրատուէ,
Աւա՛ղ կենդանութեանս,
որ երանեմ վախճանելոյդ...¹¹

Այնուհետև բանաստեղծը, անդրադառնալով իր խոսքերի ողբերգական ելևէջին, ինքն իրեն է դիմում, թե ինչու՞ պետք է նրա՝ սպարապետի մասին, ողբ ասել՝ «զի՞նչ զքոյդ ասացից ողբերգական», չէ՞ որ նա իր պապերի նման արժանի է դուցազներգութիւն: Այս պահից էլ Գրիգոր Մագիստրոսը փոխում է նամակի ոճը և սկսում է գովերգել իր դուցազուն հորեղբորը՝ համեմատելով նրան մեր պատմութիւն առասպելականացած հերոսներ Արտաշեսի ու Արշակի, գեղեցկապարանոց ու չքնաղաղեմ Արայի ու Սոսանվեր Անուշավանի, մաքրակենցաղ ու ողջախոհ Գրիգոր Լուսավորչի և հայրենասեր ու աշխարհաշեն Արամի հետ: Սպարապետի բարեմասնութիւնները բազում են, որոնք բանաստեղծի գրչի տակ չափ ու կշիռ են ստանում.

Քաջահանճար և ուշեղ՝ (իմա՛՝ ուշիմ),
իմաստուն եւ խոհեմ,
Հեզ եւ հանդարտ,
Արդարադատ և անաշառու,
Առատ և զուարթ,
Մարդասէր և օտարասէր,
Անոխակալ եւ անյիշաչար,
Անապատասէր եւ կրօնատրասէր,
Եւ ամենայն բարեաց օթեւան...¹²

Ածականների նման կուտակումով, խոսքի զարմանալի հստակութեամբ, տողերի կազմակերպումով, կարծեք, Մագիստրոսը նարեկացիական ակունքներից է սնվել, միայն թե նարեկացին նման և բազում այլ խորախորհուրդ խոսքերով ներքողում է աւանդին բարձրալին, իսկ Մագիստրոսը փառաբանում է մեծ սպարապետի հերոսական ու մարդկային կերպարը, մի մարդու, որ նրա համար ուսուցիչ է եղել և հայր, իշխան ու տեր, ուստի երբ նա արդեն հեռացել

⁹ Նույն տեղում, էջ 41:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 38:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

է կյանքից, երախտապարտ աշակերտը իրեն ու իր նմաններին որք ու թշվառ է համարում և տարակուսանքների մեջ գրում է.

Ո՞ր զմեզ այժմ խրատէ,
 Եւ ո՞ր մատակարարէ զտկարութիւն մեր,
 Ո՞ր եւ զանժուժութիւն համբերութեամբ իւրոյ մխիթարէ,
 Ո՞ր զաղքատս կերակրէ՝ առատատուր և զուարթ լըշմտութեամբ,
 Եւ ո՞ր արդար դատողութեամբ զորքս և զայլրիս տածէ,
 Կամ զգերեալսն գնէ,
 Կամ զբանտարկեալսն արձակէ,
 Կամ զցրուեալսն ժողովէ...¹³

Կարողում ես այս տողերը և ոճից ու տաղաչափությունից ակամայից հիշում մեր հեթանոսական քերթության այն փոքրիկ ու գողտրիկ բեկորը, որ իբր Արտաշես արքան ասել է իր մահվանից առաջ, և որ, ի դեպ, մեզ է հաղորդվել իր իսկ Գրիգոր Մագիստրոսի միջոցով.

Ո՞ր տայր ինձ զծուխ ծխանի,
 Եւ զառաւօտն նաւասարդի,
 Զվազելն եզանց
 Եւ զվազելն եղջերուաց.
 Մեք փող հարուաք
 Եւ թմբկի հարկանէաք,
 Որպէս օրէնն է թագաւորաց...¹⁴

Այնուհետև Մագիստրոսը իր նամակում նորից անցնում է արձակի և պատմում, թե ինչպես Վահրամ Պահլավունու բարեգործությունների համբավը սփռված է եղել հարևան ժողովուրդների մեջ. «Եւ այս յաշխարհին Քաղղէացւոց եւ Մարաց, եւ Պարթևաց, եւ պատարագօք պատուէին զքեզ. որ եւ Յունաց իսկ ինքնակալացն պատուեալ մեծագոյն իշխանութեամբ»¹⁵, իսկ վրացիները, որոնք հաճախ նրա դաշնակիցներն են եղել թշնամիների դեմ մղած մարտերում, նրան, որպես դուշադնի, երգեր էին ձոնում և, ինչպես ընդունված էր ժամանակին, տներում ու քաղաքների հրապարակներում գովերգում, փառաբանում էին նրան։ Եվ այստեղ էլ ինքը՝ բանաստեղծ Մագիստրոսը, ոգևորվում, խանդավառվում և իր որդիական պարտականությունն է համարում նրա գովքը հյուսել, որը նորից վերածվում է շափածո խոսքի ու գովասանության.

Քեզ այդպէս վայելէր թագաւոր,
 Եւ յայսպիսի պաղատան ճեմել,
 Այսպիսի խրախճանութեամբ խրախճանալ,
 Այսպիսի հայրենիս ստանալ,
 Այսպիսեօք գանձօք փարթամանալ,
 Այսպիսի կարասեօք [...],
 Այսպիսի կառօք կառամարտել,
 Յայսպիսի ձիւնթացս արշաւել,
 Յայսպիսի ստաղդինս բազմել,
 Զայսպիսի մրցումն տեսանել,
 Այսպիսի փողհարօք և թմբկօք ճոխանալ,
 Այսպիսի որսօք զբօսնուլ,
 Այսպիսի բաղանեօք մաքրիլ:

¹³ Նույն տեղում, էջ 39:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 37:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 40:

Քոյովդ ջերմագոյն արեամբ ի քումդ սպառազինեալ
 Եւ հանդիսացեալ անձին.
 Այսպիսի հօր ըղձացեալ լինել որդի,
 Այսպիսումն ծնողաց ժառանգորդ,
 Յայսպիսեաց արմատոց շառաւիղ:
 Դու՝ մեռելոցն քոց փոխելոցն յաստեացս՝
 Փրկութեան պատճառ,
 Եւ կենդանեացս՝ յուսոյ
 Եւ ողորմութեամբ յաստուածուստ¹⁶:

Գրիգոր Մագիստրոսն ընդհանրապէս հայտնի է որպէս բացառիկ խրթնաբան հեղինակ, սակայն բերված հատվածները, որոնցով արժանին է հատուցվում նահատակ սպարապետին, արտակարգ պարզ են ու հստակ: Այստեղ միաժամանակ գծագրվում է միջնադարյան Հայաստանում, Բագրատունյաց իշխանության տարիներին տեղի ունեցող հանդիսությունների նկարագիրը, որ շատ բանով հիշեցնում է հեթանոսական ժամանակներից ավանդված սովորությունները, տոնախմբություններն ու որսորդությունը, որ մեզ նորից հղում է դեպի արտաշիսյան երգը, որտեղ նավասարդյան տոներն են հիշվում՝ որսորդության փողերի հնչյուններով և թմբուկների զարկերով:

Գրիգոր Մագիստրոսի նամակի մեջ պահպանված այս մասունքները ենթադրել են տալիս, որ դրանք Վահրամ Պահլավունի իշխանաց իշխանին նվիրված, Մագիստրոսին պատկանող ավելի ընդարձակ դյուցազներգության բեկորներն են, որ նա վարպետորեն ազուցել է իր նամակին, մեղ ավանդելով XI դ. հայոց աշխարհիկ բանաստեղծության եզակի նմուշներ:

2. Գրիգոր Մագիստրոսին վերագրված մի բանաստեղծության մասին: Գրիգոր Մագիստրոսի «Թղթերի» 1910 թ. Կարապետ Կոստանյանցի հրատարակության մեջ որպէս ԶԸ (88) թուղթ տեղադրված է «Անցք ստուերի է փառք մարդոյ» սկսվածքով 26 տնից բաղկացած մի բանաստեղծություն¹⁷, որը վաստակաշատ բանասերը քաղել է էջմիածնի մատենադարանի № 58 ձեռագրից (ներկայումս՝ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 3062): Տվյալ հրատարակության մեջ օգտագործված շորս ձեռագրերից միայն այս մեկում է առկա այդ բանաստեղծությունը՝ էջ 135—136 (ներկայումս՝ 288 ա—բ), թուղթ 29 (83):

«Թղթերի» ծանոթագրությունների մեջ Կոստանյանցը գրում է. «Մեր բնագրի մեջ վերջին ԶԸ (88) թիվը կրող ոտանավորը «Անցք ստուերի է փառք մարդոյ» գետեղել ենք ոչ իբրև թուղթ, այլ իբրև մինչ ցայս անժամոթ մնացած մի գործ, որը սակայն մեզ կասկածելի է երևում (ընդգծումը — Բ. Չ.), նայելով ոճի տարբերությանը: Մեզ գրավեց իսկապէս այն, որ թ. 58 ձեռագիրը պահել է այդ ոտանավորը «Մագիստրոսի անունով»¹⁸: Կոստանյանցի կասկածները ճիշտ են եղել. 1981 թ. բանասեր Գևորգ Բամպուքճյանի՝ Ստամբուլում լույս տեսած «Հակոբ պատրիարք Նալյան (1706—1764), կյանքը, գործերը և աշակերտները» ուղագրության արժանի հատորում որպէս Հ. Նալյանի ստեղծագործություն բերված է Գրիգոր Մագիստրոսին վերագրված վերոհիշյալ բանաստեղծությունը, որ ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Ոտանաւոր ի վերայ ունայնութեան կենցաղոյս, զոր շարադրեալ է գերամեծար պատրիարքն Կոստանդնուպօլսոյ Յակոբ աստուածաբան վարդապետն»:

Այս ոտանավորը Գ. Բամպուքճյանը 1968 թ. գտել է Օրթագյուղի եկեղեցու անթվակիր ձեռագիր մի հավաքածոյի մեջ¹⁹: Այնուհետև Դ. Զարբհանալյանի

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 41:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 240—244:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 250—251:

¹⁹ Գ. Բամպուքճյան, Հակոբ պատրիարք Նալյան (1706—1764), կյանքը, գործերը և աշակերտները, Ստամբուլ, 1981, էջ 72:

ու Ա. Ղաղիկյանի մատենագրություններից տեղեկացել է, որ այն Հակոբ Նալյանի գրչին է պատկանում և որ 1805 թ. Պոլսում հրատարակվել է «Տետրակ ղունայնութենէ կենցաղոյս, ոտանավորեալ ի հոգելոյս Յակոբ աստուածաբան պատրիարքէ Կոստանդնուպօլսոյ» 48 էջանոց, ներկայումս հազվագյուտ, գրքուկովում²⁰։ Այս ոտանավորի մի այլ ընդօրինակությունը նորից Նալյանի անունով պահպանված է եղել նաև Արմաշի № 168 ձեռագիր ժողովածուի մեջ, որ նկարագրել է Թովմայանը²¹։ Այստեղ պետք է ավելացնել, որ Մագիստրոսի «Թղթերը» պարունակող № 58 ձեռագիրը ուշ շրջանի, հավանաբար XVIII դ. ընդօրինակություն է, որի գրչին իր ժողովածուի մեջ է մտցրել նաև այդ ոտանավորը, անտեղյակ, որ այն պատկանում է Նալյանին։ Ի հավելումն սրա, պետք է ասել, որ բանաստեղծության լեզուն և ոճը, ինչպես նկատել է Կ. Կոստանյանցը, բնորոշ են ուշ միջնադարի լեզվամտածողությանը, իսկ դրա մեջ արժարժված մտքերն ու գաղափարները՝ աշխարհի ունայնության ու կյանքի սնամեջության վերաբերյալ, միանգամայն անհարիր են Մագիստրոսի աշխարհայացքին։

Այսպիսով, Մագիստրոսի «Թղթերի» լույս ընծայումից շուրջ 75 տարի հետո ճշգրտվում է «Անցք ստուերի է փառք մարդոյ» սկսվածքով բանաստեղծության հեղինակային պատկանելության հարցը. այն Կոստանդնուպօլսի պատրիարք Հակոբ Նալյանի գրչին է պատկանում, հետևաբար առաջիկայում, երբ իրականացվի «Թղթերի» նոր քննական բնագրերի հրատարակությունը, պետք է այն դուրս թողնել Մագիստրոսի «Թղթերի» շարքից։

Այս բանաստեղծության առկայությունը Մագիստրոսի «Թղթերի» 1910 թ. հրատարակության մեջ թյուրիմացության մեջ է դրել նաև մեծանուն լեզվաբան Հր. Աճառյանին, որ այդ ոտանավորից քաղել է արաբերենից փոխառյալ «Թեազ Եայլն, կատակ, ծաղր» բառը և տեղագրել իր «Հայերեն արմատական բառարանում»²² որպես մագիստրոսյան (XI դարի) վկայություն։ Արդ, երբ ճշգրտվում է բանաստեղծության հեղինակի հարցը, պետք է սրբագրվի նաև «Թեազ» բառի վերագրումը Մագիստրոսին։

3. Նոր բառեր Գրիգոր Մագիստրոսի «Թղթերում»։ Գրիգոր Մագիստրոսի «Թղթերում» պահպանված օտար փոխառությունների մեծ մասը ստուգաբանված է մեր հիմնական բառարաններում, սակայն, կան մի քանի փոխառյալ բառեր, որոնք, մեր բառարանագիրներին ծանոթ լինելով հանդերձ, թերևս մեկնաբանող, բացատրող բնույթ ունենալու պատճառով, չեն գրանցվել։ Մեզ թվում է, որ եթե Մագիստրոսը այդ օտար բառերով բացատրում է հայերեն բառերը, նշանակում է դրանք ժամանակի խոսակցական լեզվում, գուցե և որոշ բարբառներում, օգտագործվել ու հասկանալի են եղել, հետևաբար որպես հոմանիշ բառեր պետք է արտացոլվեն մեր ստուգաբանական ու բացատրական բառարաններում։ Ստորև բերվում են այդ բառերը.

ԱՆԱՐ — նուռ։

— հին պարսկ. anār, նոր պարսկ. նույնպես anār, նաև nār — նույն նշանակությամբ։

Մագիստրոսը ՄԸ. Թղթում (էջ 131) եռու բառը ստուգաբանելիս հիշատակում է պարսկ. «Թարսկական է անունն Թեառ, ի հրապաշտութեանն պպտուեալ յատրուշանին յորջորջեալ, յորմէ Թեառն կոչեցեալ սակս որակութեանն հրակերտ, կարմրահատ և հրահատ։ Իսկ ստուգաբանեալ նուռնդ, ներմակագրեալն նուռն, կուռն, յոգնախումբ և միահամուռն ի միասին բաղկացու-

²⁰ Այս հրատարակությունից երկու օրինակ պահվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում Թորոս Աղատյանի գրքերի շարքում, որի լուսապատճենը տե՛ս Մաշտոցյան մատենադարանի հայագիտական գրադարանի 37033 թվահամարի ներքո։

²¹ Գ. Բաժպուճյան, նշվ. աշխ., էջ 46։

²² Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 415։

թեան բազմահատեայ հարստութեամբ իբրու կուռն փոխադրեալ նոյն ներառասութեան: Հր. Աճառյանը («Հայերեն արմատական բառարան», հ. Ե, էջ 191) այս վկայակոչումը բերում է հայկական նուրն բառը ստուգաբանելիս, բայց անաւոր պէս առանձին բառ չի արձանագրում:

ԲԱԶՄ — փառք, հանդես, խրախճանք:

— պարսկ. بازم (bāzm) — նույն նշ:

Մագիստրոսը իր ԺԹ թղթում (էջ 60), երբ ոգեկոչում է հայոց իշխանավորներին և, ըստ Մովսէս Խորենացու ցուցակների, յուրաքանչյուրին բնութագրում է ըստ իր անվան. Բաւոս (Խորենացու թվարկած շարքում՝ Փառոս, տարբերակում՝ Փաւոս) անվան համար գրում է. «Բաւոս՝ փառացի, և ըստ պարսկականին բազմ անի»: «Թղթերի» 1910 թ. Կոստանյանի հրատարակության մեջ (էջ 60) բառս միացել է հաջորդ՝ անի բառի հետ, որով ստացվել է բազմանի, որ անիմաստ է, մինչդեռ բազմ փառք, հանդես, խրախճանք՝ ձևով նախադասության իմաստը հստակվում ու ճշգրտվում է և համընկնում Մագիստրոսի բացատրության հետ: Նույն թղթում Մագիստրոսը Փառնակ անունը նույնպէս մեկնում է «փառացի»՝ «Փառնակ՝ փառացի, գեղաշուք»:

Պարսից դյուցազներգությունների մեջ հերոսների փառաբանության հատվածը կոչվում է բազմ փառք, հանդես, խրախճանք՝ իմաստով, իսկ նրանց հերոսությունների նկարագրության հատվածը՝ ռազմ ամարտ:

ԲԱԽՏԻԱՐ — բախտավոր, բարեբախտ, երջանիկ:

— պարսկ. بختیار (bakhtīār) — նույն նշ:

Մագիստրոսի ԽԱ թղթում (էջ 99) կարդում ենք. «զի եթէ բախտի բախտաւոր անբախտահական (բնագրում՝ բախտիարան բախտահական) բաղբանութեան, թուի թէ ոչ ումեք լուիցէ արձակել ի գերելոցն» (խոսքը Եգիպտոսում գերի հրեա ժողովրդի մասին է): Նոր հայկազյան բառարանը (Վենետիկ, 1836) բաղբանութիւն բառի տակ Մագիստրոսից վկայակոչում է «անբախտահական բաղբանութիւն», նշանակում է բառարանի կազմողները բախտաւոր ձևն են ճիշտ համարել և ոչ բախտաւորան, բայց բախտաւոր որպէս առանձին բառ չեն վերցրել: Բախտաւոր որպէս արական անձնանուն հայերիս մոտ վկայված է ԺԵ դարից (Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 367):

ՇԱՏԲԱՇ — կեցցե, բառացի՝ ուրախ եղիր:

— պարսկ. شاد باش (shād bāsh) — նույն նշ:

Մագիստրոսի ԺԹ թղթում (էջ 60) Շավարշ անունը ստուգաբանվում է հետևյալ կերպ. «Շավարշ ըստ պարսկականին շաբի բաշ, միշտ ուրախ թարգմանեալ»: Ինչպէս Աճառյանը նկատել է («Հայոց անձնանունների բառարան», հ. Դ, էջ 155), այստեղ բացահայտ գրչական սխալ կա, պետք է լինի շաա բաշ, որ և իմաստով համընկնում է Մագիստրոսի «միշտ ուրախ» թարգմանությանը: Ժամանակակից հայերենում ունենք շաբաշ «խնճուղներում նվագողներին տրվող դրամական պարգևը», որ հավանաբար առաջացել է շաա բաշից՝ ա(ղ)-ի անկումով:

ՔԱՅԻՈՒ — հազար բույր (Lactuca Scariola):

— պարսկ. کاهو (kāhū) — նույն նշ:

Մագիստրոսը իր 16 թղթում (էջ 96) հազար և խաւար հետևյալ կերպ է բացատրում. «Հազարդ և խաւարտ յոնարէն ասի մառուն, որ նշանակէ եթէ ի մայիս յուլիս պարտ է ճաշակել և այլ ոչ բնաւ: Իսկ ըստ Պարթևին քայիու, այսինքն փրացուցիչ և ուռուցիչ փորոտեալ»:

Բառն ներկայումս գործածական է պարսկահայոց բարբառներում:

НОВОЕ В «ПИСЬМАХ» ГРИГОРА МАГИСТРОСА

БАБКЕН ЧУКАСЗЯН

Р е з ю м е

1. В 1046 г. в битве против Двинского амира Абу-ль-Асвара погиб дядя (брат отца) Григора Магистроса (XI в.) Ваграм Пахлавун, прославленный полководец Багратидского царства. Внимательное исследование письма, посланного в этой связи Григором Магистросом Сюнийскому архиепископу Ованесу, выявляет, что некоторые фрагменты этого письма написаны в стихотворной форме, в ритме и стиле древне-армянской языческой поэзии.

Опубликовав эти стихотворные отрывки в статье, автор заключает, что они являются фрагментами посвященной Ваграму Пахлавуну эпической поэмы, принадлежавшей перу Магистроса.

2. В «Письмах» Магистроса, изданных К. Костаняном в 1910 г., под номером 88 помещено стихотворение, состоящее из 26 строф. Издатель в свое время выразил сомнение по поводу его авторской принадлежности. И действительно, новые факты неопровержимо доказывают, что оно принадлежит автору XVIII в. Акопу Наляну (1706—1764 г.).

3. Этимология заимствованных слов в «Письмах» Григора Магистроса в основном установлена, однако некоторые слова остались вне поля зрения лингвистов. Автор статьи рассматривает следующие пять слов и дает их этимологию: *անար*—персид. *apār* „гранат“; *բաղմ*—персид. *bazm* „ликование, празднество“; *բախար*—персид. *bakhtīār* „счастливый“; *շատրաշ*—персид. *shād bash* „слава, да здравствуй, дословно—будь радостен“; *քալու*—персид. *kālu* „салат, *Lactuca Scariola*“